

**УКРАЇНЬСЬКА ТРАДИЦІЯ ГРАВІРОВаних КАРТОГРАФІЧНИХ ЗОБРАЖЕНЬ ПАЛОМНИЦЬКИХ
ЦЕНТРІВ ТА ПЛАНИ ЛАВРСЬКИХ ПЕЧЕР НИКОДИМА ЗУБРИЦЬКОГО ЯК ЇЇ
МАЛОВІДОМИЙ ПРИКЛАД**

Олена Деревська

***Ukrainian tradition of engraved cartographic images of pilgrimage centres and Nikodem
Zubrzycki's maps of the Kyiv Pechersk Lavra caves as its little-known example***

Olena Derevska

***The purpose** of this article is to propose the analysis of the Ukrainian tradition of engraved cartographic images of pilgrimage centres and to introduce into Ukrainian academic discourse images of engraved plans of the Caves of Saint Anthony and Saint Theodosius in the Kyiv-Pechersk Lavra, produced in 1705 by the renowned 17th–18th-century Ukrainian engraver and draughtsman Nikodem Zubrzycki. The location of these woodcut maps was, until recently, unknown or little known to Ukrainian researchers, and the images themselves are likely being published in Ukraine for the first time. We are unaware of any other copies of these woodcuts by N. Zubrzycki, which makes this publication relevant and important for Ukrainian scholars. It concerns Ukrainian cultural heritage that has been appropriated by the aggressor state and to which Ukrainian specialists have no access.*

***The research methods** included dialectical interdisciplinary, analytical and systematic approaches; bibliographical and historical-comparative methods; iconographic and formal-stylistic analysis.*

***The results** of our research include publication (likely for the first time) of engraved plans of the Caves of Saint Anthony and Saint Theodosius in the Kyiv-Pechersk Lavra, produced in 1705 by Nikodem Zubrzycki using the woodcut technique. The available source material has been analysed, and the history of the Ukrainian cartographic tradition has been examined, in particular the maps of the monasteries intended for pilgrims. The contribution of N. Zubrzycki to the development of the Ukrainian cartographic tradition is highlighted separately. Attention is given to the artistic features of N. Zubrzycki's plans, including those of the Lavra's caves, and on the artist's role in the development of the stylistics of the Ukrainian tradition of cartographic depictions of pilgrimage centres.*

***Conclusions.** This study has made it possible to introduce into Ukrainian academic discourse previously little-known or unknown images of woodcut plans of the caves of Saints Anthony and Theodosius in the Kyiv-Pechersk Lavra, created by Nikodem Zubrzycki, who played an important role in the history of the development of both the Ukrainian tradition of cartographic imagery and Lavra prints in general.*

***Keywords:** Nikodem Zubrzycki, Ukrainian art of the 17th–18th centuries, print, woodcut, plans of the caves of the Kyiv-Pechersk Lavra.*

Українська традиція друкованих картографічних зображень значним чином пов'язана із діяльністю монастирів, які найчастіше мали свої друкарні, а також потребували мап для прочан, будучи паломницькими центрами. Найбільше це стосується як діяльності друкарні Києво-Печерської лаври, так і творчості видатного гравера і рисувальника XVII – XVIII ст. Никодима Зубрицького. На картографічних зображеннях монастирі воліли показувати свої

найважливіші сакральні об'єкти. Для Києво-Печерського монастиря такими з початку його існування були печери. Для кращого розуміння теми уточнимо основні поняття.

Карта, або мапа (географічна) – це зменшена, узагальнена просторова образно-знакова модель земної поверхні на площині, яка відображає розміщення, стан, структуру, взаємозв'язки різних природних і суспільних об'єктів та явищ, відповідно до свого призначення. План – це зображення невеликої ділянки земної поверхні на площині. План не враховує рельєф, завжди виконується у великому масштабі і, як правило, має чітку орієнтацію (його верхня частина вказує на північ). Картографічне зображення – це головний елемент і основна відмінність карти, яке передає її зміст, тобто сукупність відомостей про об'єкти і явища, їхнє розміщення, стан, взаємозв'язки, динаміку тощо. Воно формується за допомогою умовних знаків (графічних символів), за допомогою яких на карті позначають види об'єктів, їхнє місцезнаходження, форму, розміри, кількісні та якісні характеристики, які можна сформулювати різними зображувальними засобами. В XVII-XVIII ст. автори українських карт найчастіше використовували значкові символи (компактні фігурні або геометричні знаки, які зображували на карті об'єкти) (Кравців, Войтків & Кобелька 2020, с. 11–12, 41).

Іл. 1. Тимофій Петрович (ТП). Зображення входу до Ближніх (Антонієвих) печер, Успенського собору та входу до Дальніх (Феодосієвих) печер. Дереворіз. Фрагмент титулу «Бесід на 14 посланій святого апостола Павла» Іоанна Златоуста. Київ, друкарня Печерської Лаври, 1623.

НБУВ. <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0003555>

Перше відоме нам гравіроване зображення власне печер Києво-Печерської лаври - це дереворіз, що вважається виконаним гравером ТП (Тимофієм Петровичем) на титульному аркуші «Бесід на 14 посланій святого апостола Павла» Іоанна Златоуста (Іл. 1), виданих в друкарні Києво-Печерської Лаври в 1623 р. Гравюра в техніці дереворізу не є власне картографічним зображенням, а швидше архітектурно-пейзажним, із певною мірою умовності, яке проте дає мінімальне уявлення про місцевість. Тут вперше зображено вхід до Ближніх (Антонієвих) печер, Успенський собор, вхід до Дальніх (Феодосієвих) печер (Запаско 1971, с. 130; Запаско & Ісаєвич 1981, с. 41–42, №138; Логвин 1990, с. 36).

Наступне хронологічно зображення також є архітектурно-пейзажним. Це фрагмент аркушу за травень «Святців ілюстрованих» Памви Беринди, що датується 1627-1629 рр., що зображує сцену преставлення прп. отця Феодосія Печерського, невстановленого храму (ймовірно, Успенського собору, або іншого храму, що потребує окремого дослідження) та входу до Дальніх (Феодосієвих) печер на схилах Дніпра (Іл. 2). Видання є маловідомим, хоча згадується у публікаціях починаючи з кінця XIX ст. Його повністю збережений екземпляр (розфарбовані вручну 12 аркушів з дереворізами) знаходиться в Бодлеанській бібліотеці в Оксфорді, він оцифрований і доступний онлайн. Видання також існує в фрагментах в Державному історичному музеї в Москві. «Святці ілюстровані» П. Беринди є вкрай важливим

Іл. 2. Зображення преставлення прп. отця Феодосія Печерського, невстановленого храму та входу до Дальніх (Феодосієвих) печер на схилах Дніпра. 1626–1629. Дереворіз. Фрагмент fol. 9r з Bodleian Library Arch. В б.4. Бодлеанська бібліотека, Оксфорд. <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/5baca01e-05f6-4fb2-a1d4-5a1a5be39876/>

Іл. 3. Мапа Ближніх (Антонієвих) печер. Дереворіз з книги: А. Кальнофойський «Teratourgema lubo cuda...», с. 18-19. Київ, друкарня Печерської Лаври, 1638. <https://starodruk.com/books/teratourgema-lubo-cuda-ktore-byly-tak-w-samym-swie>

Іл. 4. Мапа Дальніх (Феодосієвих) печер. Дереворіз з книги: А. Кальнофойський «Teratourgema lubo_cuda...», с. 26-27. Київ, друкарня Печерської Лаври, 1638. <https://starodruk.com/books/teratourgema-lubo-cuda-ktore-byly-tak-w-samym-swie>

матеріалом для мультидисциплінарних досліджень, зокрема представляють інтерес для мистецтвознавців як розлоге джерело київської іконографії першої третини XVII ст. (Запаско & Ісаєвич 1981, с. 49, №192; Deluga & Zych 1996, pp. 17–19, іл. 10; Deluga 2003, s. 77, 135, il. 28; Sullivan 2022; Яременко 2023, с. 38; NAUKMA History Department 2026).

Два плани лаврських печер прп. Антонія і Феодосія (Іл. 3, 4), а також план Києва, вміщені в книзі Афанасія Кальнофойського «Teratourgema lubo cuda, ktore byly tak w samym święto cudotwornym Monasteryu (Тератургіма, або дива, що відбулися в Печерському монастирі й обох печерах, із деякими духовними міркуваннями)» 1638 р. — це перше власне картографічне, хоча і з певними застереженнями, зображення Києва. Питання точності цих планів дискутується з кінця ХІХ ст., але дослідники ідентифікували більшість зображених об'єктів та локалізували їх на сучасній території Києва (Попельницька 2005, с. 329–330). Також ці плани Кальнофойського можна назвати першими українськими гравірованими картами.

Досить схематично план Києво-Печерського монастиря зображено і на мапі Гійома Левассера де Боплана «Delineatio Specialis Et Accurata Ukrainae Cum Suis Palatinatibus Ac Districti[bus] Provincysq[ue] Adiacentibus Bono Publico (Спеціальний і докладний план України разом з належними до неї воєводствами, округами та провінціями)», яка складається з 8 аркушів і традиційно датується 1650 р. На одному з аркушів згадано битву під Берестечком, отже, він не міг бути виконаний раніше за 1651 р. Автором гравюр на міді є Вільгельм Гондіус (Байцар 2022, с. 225). Карти України Боплана, в т.ч. Києва, вперше уклалися на основі топографічних вимірів (Кравців, Войтків & Кобелька 2020, с. 68). Вони несуть мінімальну декоративну складову, на відміну від мап, призначених для прочан. Крім того, масштаб цієї карти не дозволяє побачити деталізацію, лише те, що Печерський монастир на цій мапі показано укріпленою фортецею, тоді як сусідній Свято-Микільський монастир мурів не має.

Іл. 5. Гійом Левассер де Боплан (карта), Вільгельм Гондіус (мідьорум). *Delineatio Specialis Et Accurata Ukrainae Cum Suis Palatinatibus Ac Districti[bus] Provincysq[ue] Adiacentibus Bono Publico*. Бл. 1651, Гданськ. Центральна бібліотека географії та охорони навколишнього середовища Інституту географії та просторової організації ПАН. <http://rcin.org.pl/igipz/publication/51141>

Плани-схеми печер преподобних Антонія і Феодосія роботи гравера Іллі до «Патерика Печерського» 1661 р. були виконані за взірцем мап А. Кальнофойського. Ці мапи печер прп. Антонія (Іл. 6) і Феодосія (Іл. 7) роботи Іллі ймовірно продавалися і окремо як своєрідні путівники для прочан. Вони несуть певне декоративне навантаження. Дослідники вважають гравера Іллю одним з найкращих майстрів в першу чергу сюжетної гравюри другої та третьої чвертей ХVІІ ст., проте і на декоративній ниві він був новатор (Запаско 1971, с. 131, 284), (Бондар 2022, с. 83–84). Крім флористичної рамки, декоративності у зображенні кущів виноградної лози, листяних та хвойних дерев, — на мапах присутні картуші із херувимами,

Іл. 6. Ілля. Мала печер прп. Антонія. Дереворіз. Патерик Печерський. Київ, друкарня Лаври, 1661 (Юрчишин-Сміт 2021, с. 53, 253, № 302).

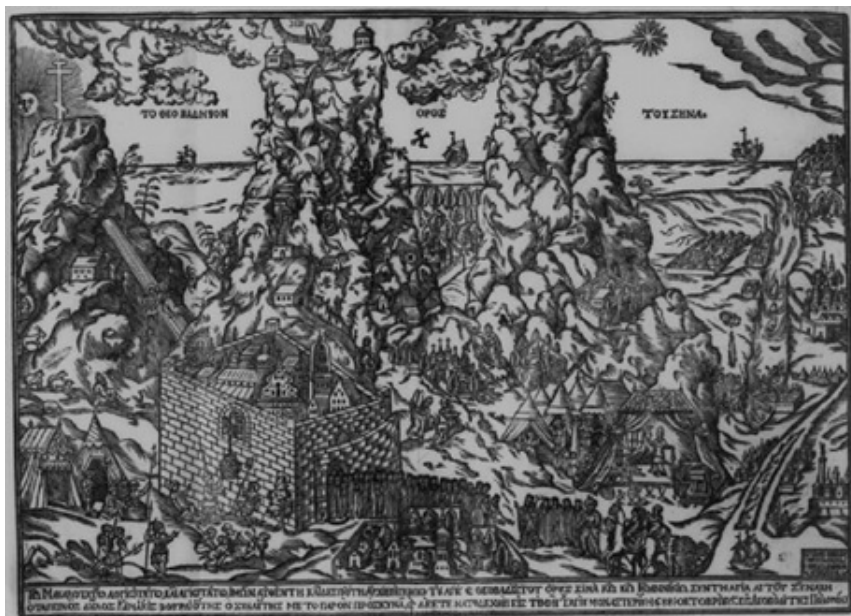
Іл. 7. Ілля. Мапа печер прп. Феодосія. Дереворіз. Патерик Печерський. Київ, друкарня Лаври, 1661 (Юрчишин-Сміт 2021, с. 53, 255, № 304).

квітами, листям аканту, рогами достатку з фруктами. Масштаб позначений циркулем із звивистою стрічкою-бандероллю, що має напис «міра ліктів цієї печери», сторони світу визначає компас, прикрашений променями.

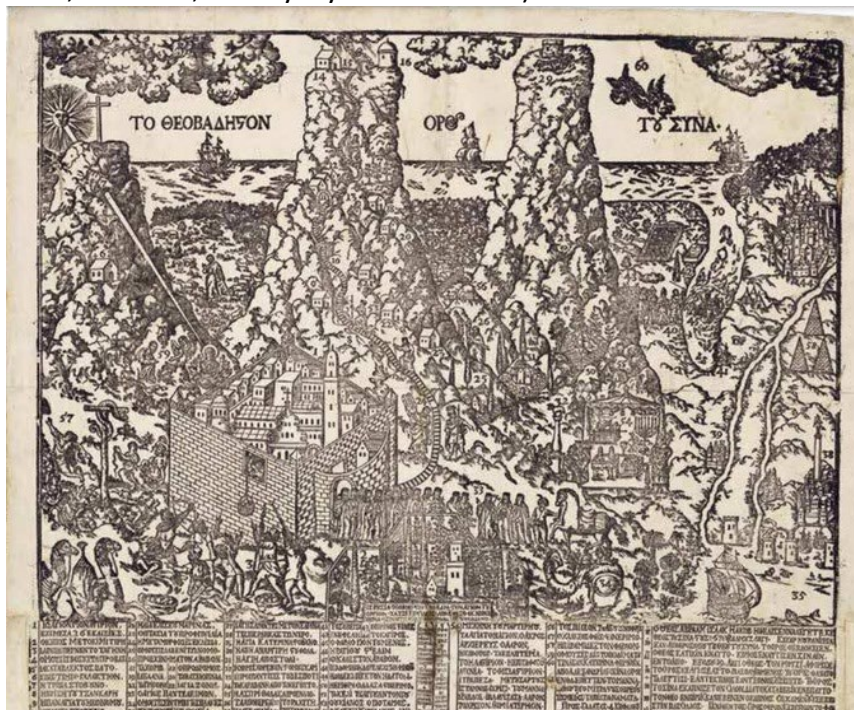
Іл. 8. Никодим Зубрицький. Вид на гору Синай. 5 жовтня 1688. Розфарбований вручну дереворіз. Бібліотека монастиря св. Катерини, Синай (Papastratos 1990, р. 343, №380).

Наступне хронологічно українське картографічне зображення паломницького центру – розфарбований вручну дереворіз Никодима Зубрицького «Вид на гору Синай» 1688 р., що зберігається в бібліотеці монастиря св. Катерини на Синаї (Іл. 8). Це гравюра з відомої серії дереворізів, виконаних у Львові на замовлення грецького купця і мецената Хатзікиріакіса для Синайського монастиря св. Катерини Никодимом Зубрицьким і Діонісієм Синкевичем. Гравірований план-схема Синайського монастиря і навколишніх місць, із пронумерованими

Іл. 9. Никодим Зубрицький. Вид на гору Синай. 5 жовтня 1688. Дереворіз. Національна бібліотека Франції, Париж (Deluga 1997, с. 384, іл. № 227)

об'єктами та рамкою, був створений для розповсюдження серед прочан. Вид на Синайську гору і раніше був представлений в мистецтві, зокрема живописна ікона у Ель Греко чи гравюра італійця Фонтана, проте Зубрицький створив саме паломницьку мапу, яка була дуже популярною і довго друкувалася, а також наслідувалася іншими майстрами в різних країнах, про що існує достатньо багато публікацій (Papastratos 1990, pp. 343–348; Deluga 1997; Міляєва 1999, с. 64–79; Yurchyshyn- Smith 2022).

Іл. 10. Никодим Зубрицький. Вид на гору Синай. 1693-1694.

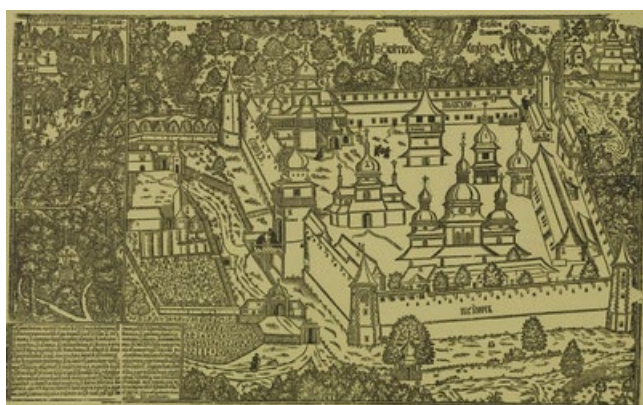
Дереворіз. Бібліотека Університету Уппсали, Швеція.

<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:alvin:portal:record-93054>

Ще одна гравюра із планом Синайського монастиря виконана і підписана Зубрицьким тою ж датою. Вона відрізняється від попереднього зображення лише тим, що не має нумерації і рамки (Іл. 9), зберігається в Національній бібліотеці в Парижі (Papastratos 1990, р. 344, №381; Deluga 1997, р. 384, fig. № 227).

Інший дереворіз із видом гори Синай виконаний і підписаний Зубрицьким в 1693-1694 рр. (Іл. 10), один відбиток гравюри зберігається в бібліотеці університету Уппсали в Швеції. На сайті бібліотеки

доступна оцифрована копія високої якості, яка дозволяє побачити високий рівень Зубрицького як художника і гравера по дереву (Papastratos 1990, pp. 345–347, №382; Yurchyshyn-Smith 2022, p. 28, fig. 4). Карта-план Зубрицького є в першу чергу чудовим твором мистецтва, де з надзвичайною деталізацією зображені об'єкти архітектури, рухомі об'єкти (як кораблі, обладнання), але й орієнтуватися на місцевості цей план дозволяє. Никодим Зубрицький ретельно зображує флору і фауну навколо Синайського монастиря св. Катерини: оленів, коней, верблюдів, овець, качок, лебедів, чапель, риб, пальми, ялини, листяні дерева, кущі і траву. Маючи таку увагу і таку любов до живої природи (яка проявляється у великій кількості анімалістичних зображень митця), в останньому періоді життя Никодим Зубрицький опинився у гуртку чернігівських мислителів, які вважали природну стихію важливою частиною світоустрою (Деревська 2024а, с. 307). Цю характерну особливість Н. Зубрицького – додавати

Іл. 11. Діонісій Синкевич. Монастир василіян у Крехові. 1699. Дереворіз. Національна бібліотека, Варшава. <https://polona.pl/item-view/37c5638f-2e51-4a5c-a905-4e04c821ed49?page=0>.

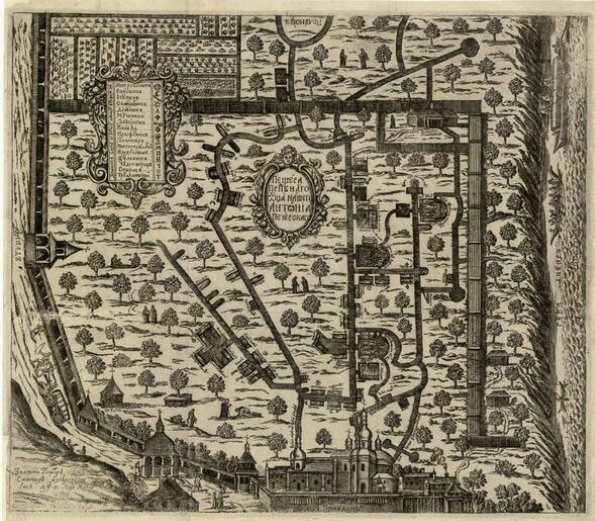

Іл. 12. Діонісій Синкевич. Монастир Преображення Господнього в Крехові. 1703. Дереворіз (Dworzak 2017, s. 467, il. 2)

різноманітні тварини і рослини на карти і гравюри, в тому числі ті, що зображують паломницькі центри, – ми ще відзначимо пізніше.

Оксана Юрчишин-Сміт припускає, що ймовірно під впливом Зубрицького Діонісій Сінкевич створив у 1699 р. свою гравюру із видом, або точніше планом, Крехівського монастиря. Вона вважає, що дереворіз Сінкевича «Монастир василіян у Крехові» (Іл. 11) схожий на мапи лаврських печер Іллі, а легенда мапи подібна до тієї, яку зробив Зубрицький для гравюри «Вид на гору Синай» (1693–1694) (Yurchyshyn-Smith 2022, p. 29). Натомість нам крехівська мапа в усіх аспектах нагадує синайські паломницькі плани Зубрицького. Те ж саме можна сказати і про ще одне зображення Крехівського монастиря роботи Д. Сінкевича, гравюру «Монастир Преображення Господнього в Крехові» 1703 р. (Іл. 12). Враховуючи, що і Зубрицький, і Сінкевич обидва працювали в Крехівському монастирі, поки Зубрицький не поїхав у Почаїв, що могло статися в 1703-1704 рр.; стилістика їх гравюр дуже схожа, при цьому існують архівні документи про те, що Сінкевич вирізав частину гравюр за шкiцями Зубрицького, ми схильні вважати, що Никодим Зубрицький ймовірно міг мати те чи інше відношення і до цих робіт. Першим питання про характер взаємозв'язку творчості митців поставив В. Александрович. Він вказує, що: «Оскільки Н. Зубрицький зарекомендував себе як активно працюючий майстер-професіонал, а Д. Синкевич (орфографія автора – О. Д.) з перших років нового століття фактично зовсім відійшов від професійної діяльності, не підлягало сумніву, що саме Н. Зубрицькому належала роль лідера в їхньому дуеті. Не можна не наголосити й на цілковитому припиненні діяльності Д. Синкевича як гравера саме після від'їзду його колеги» (Александрович 2002, с. 90–91)

В нашому хронологічному розгляді українських картографічних зображень монастирів наступними йдуть гравіровані на міді мапи Ближніх (прп. Антонія) та Дальніх (прп. Феодосія) печер Леонтія Тарасевича, датовані 1703 р. Тут вже у порівнянні із дереворізами Іллі, які в цілому наслідувалися Тарасевичем картографічно, присутня більша чіткість, деталізація, реалістичність у зображенні споруд (Іл. 13, 14).

Іл. 13. Леонтій Тарасевич. Печера прп. Антонія. Мідьорит. 1703.

<https://polona.pl/item-view/79317d6f-f761-41e0-85f0-31e010e913d7?page=0>

Іл. 14. Леонтій Тарасевич. Печера прп. Феодосія. Мідьорит. 1703.

<https://polona.pl/item-view/2231d689-7f6c-4203-9ef5-bac4c814b3ff?page=0>

Мідьорит Н. Зубрицького «Оборона монастиря в Почаєві» 1704р. (Іл. 15) має важливе значення у розвитку української традиції картографічних зображень паломницьких центрів.

Іл. 15. Никодим Зубрицький. Оборона монастиря в Почаєві. 1704. Мідьорит. Копія XIX ст. Національна бібліотека, Варшава. <https://polona.pl/preview/ad2da659-dbcf-4352-9e1f-68a8786e28fc>

Це єдине автентичне відтворення архітектури і планування Почаївського монастиря до часів перебудов, зроблених у XVIII ст. василіанами і пізніше у XIX-XXI ст. – православними Московського патріархату, при цьому дані археологічних досліджень підтверджують реалістичність зображення Зубрицького. Мідна дошка із підписом Н. Зубрицького зберігається у фондах НБУВ, а у Варшавській Національній бібліотеці є копія XIX ст., виконана в техніці альбертипії, тобто поліграфічного/фотографічного друку (Ричков 2000, с. 29; Wydaska 2004, s. 119, il. 5). Гравюра виконана усього через 29 років після події, безпосередньо в самому Почаївському монастирі, що вказано у підписі, і ймовірно за свідченнями очевидців, які на той час могли бути живі і розповісти про деталі. Це не тільки батальна сцена, але й детальний план монастиря, із підписаними на легенді гравюри спорудами, сакральними місцями і точками, де відбулися чудесні події, як-от: «1. Церква Святої Трійці з Чудотворною іконою та Стопою Божої Матері», «13. Печера, в якій вівтар Святого Миколая, під церквою», «17. Турки, побачивши Пресвяту Діву Марію над монастирем, у страху тікають і падають» тощо.

Деталізація гравюри дуже висока, можна побачити окремі елементи одягу, військового спорядження, музичні інструменти, особливості архітектури, природу: рослини і тварин. Крім легенди, на карті є вірш, що оспівує чудо явлення Богородиці, а також роз'яснюючі підписи на самій мапі, що не увійшли в легенду: так, на огорожі монастиря написано «яничар приманює овець».

Іл. 16. Никодим Зубрицький. Печера прп. Антонія. 4 березня 1705. Дереворіз. РДБ, МК Кир 2°. Надано Вірою Ченцовою.

Ще Д. Ровинський вказав, що існують гравюри із мапами печер прп. Антонія і Феодосія роботи Никодима Зубрицького, і що вони були вклеєні в екземпляр «Патерика Печерського» 1702 р., що зберігався в Московській Публічній бібліотеці в XIX ст. (Ровинский 1895, Т. 1, ст. 381, №1–2). Відомо, що в 1702 р. в Києво-Печерській лаврі було 2 видання Патерика: червневий

«Патерик», з ілюстраціями-дереворізами Іллі та інших граверів, тут же в каталозі Запаса та Ісаєвича як один з граверів вказаний Н. Зубрицький, і грудневий «Патерик» з мідьоритами Л. Тарасевича (Запаско & Ісаєвич 1984, с. 18, №779–780). Дослідники планів Печерського монастиря Я. Литвиненко і Є. Кабанець в своїй детальній статті, присвяченій планам лаврських печер XVIII ст. вказують, що місце зберігання цих гравюр невідомо (Литвиненко & Кабанець 2018, с. 75). Справді, доступ до української культурної спадщини, що зберігається у країні-окупанті, наразі ускладнений. Нам невідомі попередні публікації зображень цих гравюр.

Нещодавно, дякуючи сприянню дослідниці Віри Ченцової з Практичної школи вищих досліджень (École pratique des hautes études) у Парижі, ми змогли отримати оцифровану копію червненого «Патерика» 1702 р., що зберігається у Російській державній бібліотеці, шифр зберігання МК Кир 2°. В цей екземпляр були вклеєні 2 гравюри, виконані у техніці дереворізу роботи Зубрицького, з планами лаврських печер прп. Антонія (Іл. 16) і прп. Феодосія (Іл. 17). Мапа печер прп. Антонія вклеєна після першого аркуша передмови «Патерика», має підпис Зубрицького і датована 4 березнем 1705 року, про що свідчить текст у табличці ліворуч внизу гравюри: «Помощію Б[о]жию, м[о]литвами Прес[в]. Б[о]городици | препод. Отц[ов]ъ наших Антоніа й Феодосіа и про| чих о. Печерских, благословенієм господина | отца Іосафа Кроковскаго Архимандрита | Печерскаго изобразиса пещера сіа Іеро| монахом Никодимом Зубрицким в с[в]. Обители | Печерской Року АѢ (1705 – О.Д.) марта дня Ѣ (4 – О. Д.)» (Іл. 18). Мапа печер прп. Феодосія вклеєна між аркушами м̃ (40) та нумерованим аркушем, ймовірно м̃а (41), який йде перед аркушем м̃б (42). Мапа печер прп. Феодосія має лише дату – АѢ , тобто 1705 р. (Іл. 19). Проте художня стилістика не залишає сумнівів, що обидва гравіровані на дереві плани створені одним майстром.

Іл. 17. Никодим Зубрицький. Печера прп. Феодосія. 1705. Дереворіз. РДБ, МК Кир 2°. Надано Вірою Ченцовою.

Іл. 18. Никодим Зубрицький. Печера прп. Антонія (фрагмент із підписом та датою). 4 березня 1705. Дереворіз. РДБ, МК Кир 2°. Надано Вірою Ченцовою.

Іл. 19. Никодим Зубрицький. Печера прп. Феодосія (фрагмент із датою). 1705. Дереворіз. РДБ, МК Кир 2°. Надано Вірою Ченцовою.

Мапи печер Никодима Зубрицького повторюють картографічно, композиційно і сюжетно мапи печер Леонтія Тарасевича. Дослідники вважають, що ці мапи широко використовувалися паломниками, ймовірно друкувалися великими тиражами (Бондар 2022, с. 84). Відповідно дошки зношувалися і тому виникла потреба, незважаючи на існування мап роботи Іллі 1661 р. та Леонтія Тарасевича 1703 р., замовити виготовлення гравірованих на дереві карт Н. Зубрицькому, який, очевидно, в певний період між закінченням роботи в Почаївському монастирі, згідно дати на гравюрі «Оборона монастиря в Почаєві» (1704 р.), і датою гравюри з планом печер прп. Антонія (4 березня 1705 р.) якраз переїхав з Почаївського монастиря до Києво-Печерської лаври.

Як і на попередніх своїх гравірованих картах, на планах лаврських печер Н. Зубрицький зображує з надзвичайно деталізацією і реалістичністю людей, тварин, нерухомі та рухомі об'єкти, рослини. На відміну від мап Іллі, мап Леонтія Тарасевича, а також мап Мартина Нехорошевського, в 1740-х рр. створених, ймовірно, в техніці мідьорита (на мапах Нехорошевського в підписі фігурує термін «грьдороваль», це дієслово фіксується якраз з 1733 р. і означає «вирізати на мідних дошках»), що повністю повторюють мапи Л. Тарасевича, а також на відміну від створеного близько 1795 р. (за часів митрополита Самуїла Миславського) більш сучасного виду гравірованого картографічного зображення Лаври з колекції М. Закревського (Литвиненко & Кабанець 2018, с. 75–76, 78), плани печер Антонія і Феодосія роботи Никодима Зубрицького – це в першу чергу довершені художні гравюри.

Світ Києво-Печерської лаври на мапах Зубрицького є традиційно-сакральним, із повним відображенням схем печер, поховань, чернечих келій, храмових споруд. Як і на мапах попередників, тут відображено господарське життя паломницького центру: рибалки в човнах на Дніпрі, віз із бочкою, колодязь (студня), дим над дахом, виноградник і плодовий сад. Водночас цей світ Лаври, майстерно вирізаний на дереві Н. Зубрицьким, є набагато більш живим (Іл. 20). Мама з дитиною – ймовірно, прочани – емоційно спілкуються, ці емоції передані рухами; дроворуб заготовлює деревину, а чернець-підсобник на колінах щось розчищає сокирою у винограднику; дерева урізноманітнюються, з'являються крони різної форми у листяних порід, ялини, кущі; всілякі тварини пробігають між печер – олень, заєць, лисичка. У херувимів Л. Тарасевича на картушах очі цнотливо опущені долу; а у Н. Зубрицького на картушах один херувим із грайливим виглядом дивиться на глядача, а інший зосереджено вглядається кудись удалечінь. Д. Степовик дуже влучно зазначив, що Никодим Зубрицький витворив «власний критерій інтерпретації життя на зразок «фантастичного реалізму»

(Степовик 1982, с. 87), це вже згадане нами усвідомлення природи і людини як гармонійних елементів Божественного світу, погляди, близькі до натурфілософії (Деревська 2024а, с. 307).

Іл. 20. Никодим Зубрицький. Печера прп. Антонія (фрагменти). Печера прп. Феодосія (фрагменти). 1705. Дереворіз. РДБ, МК Кир 2°. Надано Вірою Ченцовою.

Ми вже розглядали раніше творчість Зубрицького як одного з творців українського національного стилю (Деревська 2024b, с. 45). Риси цього національного стилю надзвичайно характерно проявилися в зображеннях планів Лаврських печер Никодима Зубрицького.

Публікація маловідомих або невідомих більшості раніше зображень гравірованих планів печер святих Антонія і Феодосія в Києво-Печерській лаврі роботи Никодима Зубрицького, які займають важливу роль в історії розвитку української традиції картографічних зображень, розвитку лаврської гравюри і є важливим етапом українського мистецтва XVII – XVIII ст. в цілому, дозволить повноцінно ввести в український науковий обіг цю унікальну (таку, що ймовірно існує в єдиному екземплярі) частину нашої культурної спадщини.

Список джерел та літератури

- АЛЕКСАНДРОВИЧ, В., 2002, Мистецьке оздоблення львівських першодрукованих Ірмологіонів, *Καλοφωνία: Науковий збірник з історії церковної монодії та гимнографії*, число 1, 80–104.
- БАЙЦАР, А., 2022, *Україна та українці на європейських етнографічних картах. Монографія*. Львів: ЗУКЦ.
- БОНДАР, Н., 2022, «Києво-Печерський Патерик» у виданнях XVII–XVIII ст. як текстовізуальна пам'ятка, *Українська писемність та мова в манускриптах і друкарстві. До 50-річчя Музею книги і друкарства України / Ukrainian writing and language in manuscripts and printing. In honour of the 50th anniversary of the Museum of the Book and Printing of Ukraine*. Київ: Департамент культури КМДА, МКДУ, 79–96.
- ДЕРЕВСЬКА, О., 2024а, *Образи тваринного світу в гравюрах Никодима Зубрицького, Інновації в архітектурі, дизайні та мистецтві: до 100-річчя факультету архітектури НАОМА: збірник матеріалів III Міжнар. наук.-практ. конф., Київ (травень 2024 р.)*. Київ: НАОМА, 307–309.
- ДЕРЕВСЬКА, О., 2024b, *Творчість Никодима Зубрицького в дослідженнях українського національного стилю Костянтина Широцького, Текст і образ: актуальні проблеми історії мистецтва*, № 2(18), 36–49. DOI: <https://doi.org/10.17721/2519-4801.2024.2.03>
- ЗАПАСКО, Я., 1971, *Мистецтво книги на Україні в XVI-XVIII ст.* Львів: Видавництво Львівського університету.
- ЗАПАСКО, Я. та ІСАЄВИЧ, Я., 1981, *Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 1: 1574-1700*. Львів: Вища школа.
- ЗАПАСКО, Я. та ІСАЄВИЧ, Я., 1984, *Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 2. Ч. 1: 1701-1764*. Львів: Вища школа.
- КРАВЦІВ, С., ВОЙТКІВ, П. та КОБЕЛЬКА, М., 2020, *Картографія: навчальний посібник*. 2-ге вид. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка.
- ЛИТВИНЕНКО, Я. та КАБАНЕЦЬ, Є., 2018, *Плани печер Києво-Печерської лаври XVIII ст., Церква – наука – суспільство: питання взаємодії: матеріали шістнадцятої Міжнародної наукової конференції 29 травня – 2 червня 2018 р.* Київ: НКПІКЗ, 75–78.
- ЛОГВИН, Г., 1990, *З глибин. Гравюри українських стародруків XVI–XVIII ст.* Київ: Дніпро.
- МІЛЯЄВА, Л., 1999, *Тема «Панорама гори Синай» в українському мистецтві XVII–XVIII ст., Українська академія мистецтва: дослід. та наук.-метод. праці*, 6, 64–79.
- ПОПЕЛЬНИЦЬКА, О., 2005, *План Києва 1638 р. як джерело з історичної топографії, Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*, №12, 328–342.
- РИЧКОВ, П. та ЛУЦ, В., 2000, *Почаївська Свято-Успенська лавра: серія «Нац. святині України»*. Київ: Техніка.
- РОВИНСКИЙ, Д., 1895, *Подробный словарь русских гравиров XVI-XIX вв.: с 720 фототипиями и 210 цинкографиями в тексте: [в 2 т.]*. СПб.: Тип. Имп. Акад. Наук.
- СТЕПОВИК, Д., 1982, *Українська графіка XVI–XVIII століть: Еволюція образної системи*. Київ: Наукова думка.

ФОМЕНКО, Д., ЦИНКОВСЬКА, І. та ЮХИМЕЦЬ, Г., 2014, *Мідні гравірувальні дошки українських друкарень XVII-XIX ст. у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: Каталог*. Київ: Академперіодика.

ЮРЧИШИН-СМІТ, О., 2021, *Чернець Ілля: (fl. 1637-1663): каталог творів: укр. та рум. гравюра доби Бароко*. Київ: Музей книги і друкарства України.

ЯРЕМЕНКО, М., 2023, *Церковні празники та релігійна ідентичність: українські та російські місяцеслови кінця XVIII ст.* Львів: Український католицький університет.

DELUGA, W., 1997, Views of the Sinai from Leopolis, *Print Quarterly* 14, no. 4, 381–393.

DELUGA, W., 2003, *Grafika z kręgu Ławry Pieczarskiej i Akademii Mohylańskiej XVII i XVIII wieku*. Kraków: PAU.

DELUGA, W. & ZYCH, I., 1996, Prints for a Monastery in Kiev, *Print Quarterly* 13, no.1, 10–19.

DWORZAK, A., 2017, Udział lwowskich artystów w modernizacji cerkwi Bazylianów w Krechowie za przełożenia superiora Sylwestra Łaszczewskiego, *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. VIII (Białystok), 436–503.

NAUKMA History Department, 2026. Доповідь Максима Яременка "Святі Клеопатра, Фелікс, Теодосій Печерський та інші" [онлайн]. *YouTube*. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=eFUzo7Vibx0> [Дата звернення 28 квітня 2026].

PAPASTRATOS, D., 1990, *Paper Icons. Greek Orthodox Religious Engravings 1665–1899*. Vol. II. Athens: Papastratos.

SULLIVAN, A. I., 2022, Ukraine's Endangered Sites and Collections: The Kyiv-Pechersk Lavra [онлайн]. *SAPIENTIA*. Режим доступу: <https://crc.blog.fordham.edu/arts-culture/ukraines-endangered-sites-and-collections-the-kyiv-pechersk-lavra/> [Дата звернення 28 квітня 2026].

WYDACKA, H., 2004, Grafika z kolekcji Krasińskich w zbiorach Biblioteki Narodowej, *Rocznik Biblioteki Narodowej*, tom XXXVI, 113–130.

YURCHYSHYN-SMITH, O., 2022, «The view of Mount Sinai» (1693–1694), *Українська писемність та мова в манускриптах і друкарстві. До 50-річчя Музею книги і друкарства України / Ukrainian writing and language in manuscripts and printing. In honour of the 50th anniversary of the Museum of the Book and Printing of Ukraine*. Київ: Департамент культури КМДА, МКДУ, 24–31.

References

ALEKSANDROVYCH, V., 2002, Mystetske ozdoblennia lvivskykh pershodrukovanykh Irmolohioniv [The Artistic Decoration of Lviv's First-Printed Irmologions], *Καλοφωνία: Naukovyi zbirnyk z istorii tserkovnoi monodii ta hymnografii* [Kalofonia: A scholarly collection on the history of church monody and hymnography], no. 1, 80–104.

BAITSAR, A., 2022, *Ukraina ta ukraintsi na yevropeiskyykh etnografichnykh kartakh. Monografiia* [Ukraine and Ukrainians on European ethnographic maps. A monograph]. Lviv: ZUKTS.

BONDAR, N., 2022, «Kyievo-Pecherskyi Pateryk» u vydanniakh XVII–XVIII st. yak tekstovovizualna pamiatka [The 'Kyiv-Pechersk Paterikon' in 17th–18th-century editions as a text-visual monument], *Ukrainska pysemnist ta mova v manuskryptakh i drukarstvi. Do 50-richchia Muzeiu knyhy i*

drukarstva Ukrainy [Ukrainian writing and language in manuscripts and printing. In honour of the 50th anniversary of the Museum of the Book and Printing of Ukraine] Kyiv: Departament kultury KMDA, MKDU, 79–96.

DELUGA, W., 1997, Views of the Sinai from Leopoldis, *Print Quarterly* 14, no. 4, 381–393.

DELUGA, W., 2003, *Grafika z kręgu Ławry Pieczarskiej i Akademii Mohylańskiej XVII i XVIII wieku* [Artwork from the circle of the Pechersk Lavra and the Mohyla Academy in the 17th and 18th centuries]. Kraków: PAU.

DELUGA, W., & ZYCH, I., 1996, Prints for a Monastery in Kiev, *Print Quarterly* 13, no.1, 10–19.

DEREVSKA, O., 2024a, Obrazy tvarynnoho svitu v hraviurakh Nykodyma Zubrytskoho [Images of the Animal World in the Prints by Nikodem Zubrzycki], *Innovatsii v arkhitekturi, dyzaini ta mystetstvi: do 100-richchia fakultetu arkhitektury NAOMA: zbirnyk materialiv III Mizhnar. nauk.-prakt. konf., Kyiv (traven 2024 r.)* [Innovations in Architecture, Design and Art: Marking the 100th Anniversary of the Faculty of Architecture at the NAFAA: Proceedings of the 3rd International Scientific and Practical Conference, Kyiv (May 2024)] Kyiv: NAFAA, 307-309.

DEREVSKA, O., 2024b, Tvorchist Nykodyma Zubrytskoho v doslidzhenniakh ukrainskoho natsionalnogo stylu Kostiantyna Shyrotskoho [The art of Nikodem Zubrzycki in Kostiantyn Shyrotsky's studies on the Ukrainian national style], *Tekst i obraz: aktualni problemy istorii mystetstva* [Text and Image: Essential Problems in Art History], № 2(18), 36–49. DOI: <https://doi.org/10.17721/2519-4801.2024.2.03>

DWORZAK, A., 2017, Udział lwowskich artystów w modernizacji cerkwi Bazylianów w Krechowie za przełożęństwa superiora Sylwestra Łaszczewskiego [The participation of Lviv artists in the modernisation of the Basilian Orthodox church in Krechów under the leadership of Superior Sylwester Łaszczewski], *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej, t. VIII* [State of Research on the Multicultural Heritage of the Former Polish-Lithuanian Commonwealth, vol. VIII] (Białystok), 436–503.

FOMENKO, D., TSYNKOVSKA, I. & YUKHYMETS, H., 2014, *Midni hraviruvalni doshky ukrainskykh drukaren XVII-XIX st. u fondakh Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho: Kataloh* [Copper Engraving Plates from Ukrainian Printing Houses of the 17th–19th Centuries in the Collections of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine: Catalogue]. Kyiv: Akademperiodyka.

KRAVTSIV, S., VOITKIV, P. & KOBELKA, M., 2020, *Kartohrafiia: navchalnyi posibnyk* [Cartography: A Study Guide]. 2nd ed. Lviv: LNU im. Ivana Franka.

LOHVYN, H., 1990, *Z hlybyn. Hraviury ukrainskykh starodrukiv XVI–XVIII st.* [From the Depths: Prints from Ukrainian Early Printed Books of the 16th–18th Centuries]. Kyiv: Dnipro.

LYTVYNENKO, Y. & KABANETS, Y., 2018, Plany pecher Kyievo-Pecherskoi lavry XVIII st. [Plans of the caves of the Kyiv-Pechersk Lavra in the 18th century], *Tserkva – nauka – suspilstvo: pytannia vzaiemodii: materialy shistnadtsiatoi Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii 29 travnia – 2 chervnia 2018 r.* [Church – Science – Society: Issues of Interaction: Proceedings of the 16th International Scientific Conference, 29 May – 2 June 2018]. Kyiv: NKPIKZ, 75–78.

MILIAIEVA, L., 1999, Tema «Panorama hory Synai» v ukrainskomu mystetstvi XVII–XVIII st. [The Theme of the 'Panorama of Mount Sinai' in Ukrainian Art of the 17th–18th Centuries], *Ukrainska akademiia mystetstva: doslid. ta nauk.-metod. pratsi* [Ukrainian Academy of Arts: Research and Scientific-Methodological Works], 6, 64–79.

- NAUKMA History Department, 2026. Dopovid Maksyma Yaremenka "Sviati Kleopatra, Feliks, Teodosii Pecherskyi ta inshi" [A lecture by Maksym Yarmenko entitled "Saints Cleopatra, Felix, Theodosius of the Caves and Others"] [online]. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=eFUzo7Vibx0> [Date of access 28 April 2026].
- PAPASTRATOS, D., 1990, *Paper Icons. Greek Orthodox Religious Engravings 1665–1899*. Vol. II. Athens: Papastratos.
- POPELNYTSKA, O., 2005, Plan Kyieva 1638 r. yak dzherelo z istorychni topohrafii [The 1638 Map of Kyiv as a Source of Historical Topography], *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky* [Special Historical Disciplines: Issues of Theory and Methodology], №12, 328–342.
- ROVINSKII, D., 1895, *Podrobnyi slovar russkikh graverov XVI-XIX vv.: s 720 fototipiiami i 210 tsinkografiiami v tekste: v 2 t.* [A detailed dictionary of Russian engravers of the 16th-19th centuries: with 720 phototypes and 210 zincographs in the text: in 2 vol.]. SPb.: Tip. Imp. Akad. Nauk.
- RYCHKOV, P. & LUTS, V., 2000, *Pochaivska Sviato-Uspenska lavra: seriia «Nats. sviatyni Ukrainy»* [Pochaiv Holy Dormition Lavra: series "National shrines of Ukraine"]. Kyiv: Tekhnika.
- STEPOVYK, D., 1982, *Ukrainska hrafika XVI–XVIII stolit: Evoliutsiia obraznoi systemy* [Ukrainian Prints of the 16th–18th Centuries: The Evolution of the Iconographic System]. Kyiv: Naukova dumka.
- SULLIVAN, A. I., 2022, Ukraine's Endangered Sites and Collections: The Kyiv-Pechersk Lavra [online]. *SAPIENTIA*. URL: <https://crc.blog.fordham.edu/arts-culture/ukraines-endangered-sites-and-collections-the-kyiv-pechersk-lavra/> [Date of access 28 April 2026].
- WYDACKA, H., 2004, Grafika z kolekcji Krasińskich w zbiorach Biblioteki Narodowej [Prints from the Krasiński Collection in the holdings of the National Library], *Rocznik Biblioteki Narodowej* [Yearbook of the National Library], vol. XXXVI, 113–130.
- YAREMENKO, M., 2023, *Tserkovni praznyky ta relihiina identychnist: ukrainski ta rosyyski misiatseslovy kintsia XVIII st.* [Church Feasts and Religious Identity: Ukrainian and Russian Menologies of the Late 18th Century]. Lviv: Ukrainskyi katolytskyi universytet.
- YURCHYSHYN-SMITH, O., 2021, *Chernets Illia: (fl. 1637-1663): katalog tvoriv: ukr. ta rum. hraviura doby Baroko* [Monk Ilya: (fl. 1637–1663): Catalogue of Works: Ukrainian and Romanian Engravings of the Baroque Period]. Kyiv : Muzei knyhy i drukarstva Ukrainy.
- YURCHYSHYN-SMITH, O., 2022, «The view of Mount Sinai» (1693–1694), *Ukrainska pysemnist ta mova v manuskryptakh i drukarstvi. Do 50-richchia Muzeiu knyhy i drukarstva Ukrainy* [Ukrainian writing and language in manuscripts and printing. In honour of the 50th anniversary of the Museum of the Book and Printing of Ukraine]. Kyiv: Departament kultury KMDA, MKDU, 24–31.
- ZAPASKO, Y., 1971, *Mystetstvo knyhy na Ukraini v XVI-XVIII st.* [The Art of Bookmaking in Ukraine in the 16th–18th Centuries], Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoho universytetu.
- ZAPASKO, Y. & ISAEVYCH, Y., 1981, *Pamiatky knyzhkovoho mystetstva: katalog starodrukiv, vydanykh na Ukraini. Kn. 1: 1574-1700* [Monuments of Book Art: A Catalogue of Early Printed Books Published in Ukraine. Vol. 1: 1574–1700]. Lviv: Vyshcha shkola.
- ZAPASKO, Y. & ISAEVYCH, Y., 1984, *Pamiatky knyzhkovoho mystetstva: katalog starodrukiv, vydanykh na Ukraini. Kn. 2. Ch. 1: 1701-1764* [Monuments of Book Art: Catalogue of Early Printed Books Published in Ukraine. Vol. 2. Part 1: 1701–1764]. Lviv: Vyshcha shkola.

Українська традиція гравірованих картографічних зображень паломницьких центрів та плани Лаврських печер Никодима Зубрицького як її маловідомий приклад

Метою цієї статті є проаналізувати українську традицію гравірованих картографічних зображень монастирів (паломницьких центрів) та ввести в український науковий обіг зображення гравірованих планів печер святих Антонія і Феодосія в Києво-Печерській лаврі, виконаних в 1705 р. знаним українським гравером і рисувальником XVII – XVIII ст. Никодимом Зубрицьким. Місце зберігання цих мап, зроблених у техніці дереворізу, було до недавнього часу невідоме чи маловідоме українським дослідникам, а самі зображення, ймовірно, публікуються в Україні вперше. Нам невідомі інші екземпляри цих гравюр Н. Зубрицького, що робить публікацію актуальною і важливою для української науки. Йдеться про українську культурну спадщину, яка була апропрійована державою-агресором і до якої українські фахівці не мають доступу.

Методи дослідження включали діалектичний міждисциплінарний, аналітичний та системний підходи, бібліографічний та історико-порівняльний методи, іконографічний та формально-стилістичний аналіз.

Результати нашого дослідження включають публікацію (ймовірно, вперше) зображень гравірованих планів печер святих Антонія і Феодосія в Києво-Печерській лаврі, виконаних в 1705 р. Никодимом Зубрицьким в техніці дереворізу. Проаналізовано наявну джерельну базу, розглянуто історію української картографічної традиції, зокрема зображення планів Києво-Печерської лаври, призначених для прочан. Окремо підкреслено внесок Н. Зубрицького у розвиток української картографічної традиції. Наголошено на художніх особливостях мап Н. Зубрицького, включаючи мапи печер Лаври, і на ролі митця в розвитку стилістики української традиції картографічних зображень паломницьких центрів.

Висновки. Дослідження дозволило ввести в український науковий обіг маловідомі або невідомі більшості раніше зображення гравірованих планів печер святих Антонія і Феодосія в Києво-Печерській лаврі роботи Никодима Зубрицького, які займають важливу роль в історії розвитку як української традиції картографічних зображень, так і лаврської гравюри в цілому.

Ключові слова: Никодим Зубрицький, українське мистецтво XVII – XVIII ст., гравюра, дереворіз, плани печер Києво-Печерської лаври.

Olena Derevska, PhD student, National Academy of Fine Arts and Architecture (Kyiv, Ukraine)

Олена Деревська, аспірантка, Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури (Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7057-6051>

Отримано редакцією журналу / Received: 01.05.2026.

Схвалено до друку / Accepted: 30.06.2026.